

بایگاه تشیع در نظام حکومتی صفویه

مؤلف

محمد کورش عبادی

منتشران
اندا

سرشناسه	: کورش عبادی، سمیه، ۱۳۶۲ -
عنوان و نام پدیدآور	: جایگاه تشیع در نظام حکومتی صفویه / مولف سمیه کورش عبادی؛ به سفارش جمعیت فرزندان شاهد و ایثارگر نواندیش خدمتگزار کشور.
مشخصات نشر	: تهران: منتشران اندیشه، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	: ۱۹۱ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۳۰۶-۷-۳
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا	
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: ایران -- تاریخ -- صفویان ۹۰۷-۱۱۴۸ ق.
نوع	: شیعه -- تاریخ
سازمان افزوده	: جمعیت فرزندان شاهد و ایثارگر نواندیش خدمتگزار کشور
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۳ ج ۲ ک ۹ / DSR ۱۱۷۶
رده‌بندی دیوید	: ۹۵۵/۰۷۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۴۷۵۶۸۲

منتشران
اندیشه

جایگاه تشیع در نظام حکومتی صفویه

مؤلف: سمیه کورش عبادی

صفحه‌آرا: مهری ابراهیمی

طراح جلد: مهسا خداپرست

ناشر: منتشران اندیشه

به سفارش: جمعیت فرزندان شاهد و ایثارگر نواندیش خدمتگزار کشور

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۳

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۳۰۶-۷-۳

تلفن: ۰۹۱۳۱۴۸۷۸۱۹ - ۲۲۲۰۸۵۳۴ - ۷۷۶۲۰۹۴۱ - ۷۷۶۲۰۹۴۰

رایانامه: montasheranandisheh@yahoo.com - info@translatoinindustry.ir

قیمت: ۶۵۰۰۰ ریال

اگر غایب شدیم باشد:

تقدیم به روح بلند و آسمانی

پدر شایسته همه وجودم

بر آنچه دارم از اوست

تقدیم به مادر عزیزم که

اولین و صبورترین معال

و عاشق ترین مادر منیاست.

www.ketab.ir

فهرست

مقدمه.....	۹
فصل اول: جایگاه و اهمیت تشیع در پایه گذاری دولت صفویه.....	۲۳
اهمیت زمینه های تشکیل دولت.....	۲۵
اهمیت و زمینه های تشکیل دولت صفویه در ایران.....	۲۵
اهمیت و جنگ ننگین در گذش خانقاه اردبیل.....	۳۱
تشیع و تاثیر آن جنگ ننگین خانقاه اردبیل و تحرکات آن.....	۳۶
احیاء حکومت مرکزی بر پایه مذهب.....	۴۰
تأثیر تشیع در روابط صفویه و شیعی.....	۵۵
جنبش های سیاسی و مذهبی در دوران شاه اسماعیل.....	۶۰
نبرد شاه اسماعیل با دولت عثمانی.....	۶۳
جنگ چالدران.....	۶۶
فصل دوم: روند تثبیت و اوضاع حکومت صفویه از شاه طهماسب.....	۶۹
اوضاع سیاسی ایران در دوران شاه طهماسب.....	۷۱
اوضاع سیاسی ایران.....	۷۴
جنگ های ایران و عثمانی در زمان شاه طهماسب.....	۸۳
جنبش های مذهبی در دوران شاه طهماسب.....	۸۵
قیام تبریز.....	۸۵
قیام گیلان.....	۸۶
نهضت نقطویان.....	۸۹
مهاجرت علمای جبل عامل به ایران.....	۹۴

۱۰۰.....	پایتخت‌های صفویه.....
۱۰۳.....	نابسامانی ایران در دوره اسماعیل دوم و محمد خدابنده.....
۱۰۷.....	فصل سوم: تحولات سیاسی و مذهبی ایران در دوران شاه عباس اول.....
۱۰۹.....	شاه عباس بزرگ.....
۱۱۳.....	اقدامات شاه عباس در ایران.....
۱۲۱.....	جایگاه شاه عباس.....
۱۲۱.....	شاه عباس.....
۱۲۳.....	شاه عباس د.....
۱۲۷.....	شاه سلیمان.....
۱۳۳.....	شاه سلطان حسین.....
۱۴۱.....	فصل چهارم: جایگاه تشیع در نظامها و ساختار حکومت صفویه.....
۱۴۳.....	ساختار دولت صفویه.....
۱۵۰.....	نهادهای مذهبی صفویه.....
۱۵۵.....	الف. ساخت و کارکرد منصب صدارت.....
۱۶۶.....	ب. منصب شیخ الاسلام.....
۱۷۱.....	قدرت گیری علمای شیعه در برابر تصوف و تضعیف تصوف.....
۱۸۱.....	جمع بندی.....
۱۸۷.....	فهرست منابع.....

مقدمه

تشکیل حکومت موعود به عنوان نقطه عطف در تاریخ ایران دارای دو پیامد تاثیر گذار در تحولات آن تاریخ این کشور می باشد. از یک طرف تشکیل حکومت متمرکز و مستقل از خلافت سنی و از طرف دیگر شیعی بودن این حکومت دو صفت متمایزهای است که در ابتدای قرن هجری بزرگترین تحول را در ایران بعد از اسلام موجب گردید.

شرایط به قدرت رسیدن صفویه نیز بیادگر استقامت ماهرانه و هنرمندانه بنیان گذاران این سلسله از مزیت محبت اهل بیت (ع) و روحیه عظیم دلدادگی ملت ایران به مکتب آل محمد (ص) می باشد. به صورتی که تعمیق و گسترش این سرمایه معنوی از یک طرف موجب وحدت ملی بیشتر و از طرف دیگر موجب افزایش قدرت نظامی در مقابل رقیب قدرتمندی به نام عثمانی که مرزهای ملی دینی ایرانیان را تهدید می نمود، گردید.

در میان نهضت های شیعی ایران، نهضت صفویه به علت موقعیت مذهبی سیاسی خاص خود دارای اهمیت می باشد. این نهضت که موفق به ایجاد نوعی تمرکز و وحدت مذهبی شد یکی از بارزترین نمونه ها جهت بررسی نقش سیاسی مذهب می باشد. حضور علمای مذهبی در دربار و پذیرش مناصب دولتی به تدریج وجهه مذهبی پادشاهان

صفوی را افزایش داد به صورتی که ایران به عنوان پرچمدار فقه شیعی و پادشاه نیز به عنوان مروج و حامی آن در برابر حکومت‌های سنی مذهب ظاهر شد.

سلاطین صفوی هر کدام جهت تثبیت و تقویت تشیع موضع‌گیری و سیاستی خاص بروز دادند. در عصر شاه اسماعیل مذهب تابع سیاست گردید و سعی شد که در برخی از تشکیلات دولتی و مقام‌ها و مناصب از روحانیون استفاده شود و بدین شکل تالیف یا مشارکتی از هر دو نمودار شد که حاصل آن مشاغلی مانند صدراست که بن بار به نوعی دیگر متجلی شد. شاه طهماسب اول صفوی نسبت به دیگر سلاطین ویژگی خاصی برخوردار بود ارائه سیاست مذهبی شاه اسماعیل در حوزه اقتدار دینی روحانیون در عصر وی نیز ادامه یافت تا جایی که محقق کرکی با استفاده از موقعیت دست‌آمده دست به یک رشته اقدامات مذهبی و سیاسی زد و بنیاد تشیع را گران سنگ نمود. از طرف دیگر ساختار نهاد دینی بر ساختار سیاسی این حکومت تأثیر فراوان گذاشت. مناسب‌رابطه به ساختار سیاسی - دینی عبارت بودند از خلیفه الخلفا، مستوفی موقوفات، صدر، نکته قابل تأمل این که افرادی که مسئولیت مقام‌های مذهبی را بر عهده داشتند لزوماً عضو نهاد دینی نبودند و معمولاً در مواردی تولید و حکومت یکی تعلق به پادشاه به طوری که حق انتصاب متولی برای آستانه‌های مهم مثل مشهد، اردبیل برعهده پادشاهان بود. در نهایت حکومت دینی صفویان براساس ساختار مذهبی، تشکیلات سیاسی را به مرور پی ریزی کرد و توانست وحدتی بین دین و دولت پدید آورد. در ابتدای آن عصر حاضر ادامه یافت و دولتی دینی بر اساس تشیع اثنی عشری ظهور و حضور یافت. تاریخ میانه ایران، دوره‌ی گذاری را نشان می‌دهد که از جنبه‌های مختلف قابل بررسی است. آمیختگی فرهنگی و شکل‌گیری فرهنگ نوین ایرانی - اسلامی رشد روزافزون مهاجرت اقوام آسیای مرکزی و شرق دور به داخل مرزها، هجوم‌های ویران‌گر اقوام، ترک، مغول و تاتار و از بین رفتن حکومت‌های ایرانی و نبود مرزهای

مشخص از مهمترین ویژگی‌های این دوران است. با ظهور حکومت صفوی، ایران بار دیگر به نظامی یکپارچه و مرزهای شناخته شده نایل گردید.

مهاجرت‌های تازه‌ای از پیروان مذهب تشیع به داخل مرزهای ایران شکل گرفت. تشیع نیز به عنوان مذهبی ساختارگرا و نظام مند وارد نظام حکومتی صفویه شد، گونه‌ای که حکومت صفویه در سال‌های اولیه تأسیس نوعی حکومت ایدئولوژیک را پدید آورد. درگیری‌های گسترده با امپراطوری عثمانی و ازبک‌ها در کنار رقابت‌های سیاسی و اقتصادی که ریشه در اختلافات مذهبی داشت. بدین ترتیب بررسی رسمی رسمیت تشیع اثنی عشری در نظام حکومتی صفویه با توجه به مطالب عنوان شده، مسأله اصلی این پژوهش است و سؤال اصلی جایگاه تشیع در نظام حکومتی صفویه است.

رسمی شدن مذهب شیعه اثنی عشری، برایی حکومتی یکپارچه، مشخص شدن مرزهای ایران و ایجاد و شکل‌گیری ساختار نهادهای، قوانین و فرهنگی شیعی از جمله مهمترین ویژگی‌های دوران حکومت صفویه است و در این دوره است که نهادهای اندیشه و ایدئولوژی شیعی در نظام حکومتی صفویه استقرار یافته و تأثیر فراوانی در ایران به جای گذارد.

بخش مهمی از این تأثیرات تا به امروز نیز در جاهای ایران قابل مشاهده است. برخی اندیشمندان دولت صفویه را آغاز ایران نوین و شروع احیای ملیت و حکومت ملی در کنار مذهب شیعه می‌دانند. درگیری‌های مذهبی و سیاسی و رقابت‌های دولت عثمانی و ازبک با صفویه دانسته‌اند. در همین راستا است که دولت صفوی در تاریخ ایران ارزیابی می‌گردد. بنابراین بررسی جایگاه تشیع در نظام حکومتی صفویه با در نظر گرفتن موارد ذکر شده و تحولات و پیامدهای آن حائز اهمیت مضاعف گردید.

بنابراین پرسش‌هایی که می‌بایست برایش به دنبال پاسخ بود این است که:

۱. مذهب شیعه چگونه رسمیت یافت؟ (در دوره‌ی صفویه)
۲. مکتب تشیع چه تأثیری بر نهادها و نظام حکومتی صفویه برجای گذاشت و چه جایگاهی داشت؟

همین طور بر اساس مفروضات و همین طور سایر مستندات و استدلال‌هایی که در پیش روی خواهد آمد این فرضیه‌ها جلوه بیشتری از خود بروز می‌دهند که:

۱. مذهب شیعه در سال ۹۰۷ هجری قمری توسط شاه اسمعیل اول با داشتن موازین و زمینه‌های تاریخی در ایران رسمیت یافت.

۲. تشیع به دوران یک مکتب پویا نقش مهمی در اوضاع اجتماعی و سیاسی در ساختار نظام ولایت صفوی و تشکیلات حکومتی نقش مهمی داشت.

از طرفی مهمترین اهداف این پژوهش پرداختن به بخش مهمی از تاریخ ایران و تأثیر مکتب تشیع در سبک‌گیری ساختارها، سیاست‌ها و نهادهای نظام حکومتی صفویه است. تلاش برای بررسی چالش‌های جایگاه تشیع در این دوره از تاریخ ایران از اهداف مهم پژوهش به شمار می‌رود. حکومت صفویه در دوران ایران اسلامی از دیدگاه برخی اندیشمندان مذهب شیعه را یکی از زمامداری ایرانیان به شمار می‌رود زیرا از یک سو حکومت ملی، یکپارچه و متمرکز برای مشخص احیا می‌گردد و از سوی دیگر ایرانیان با پذیرش مذهب شیعه به طور رسمی و رسمی شدن این مذهب از سوی حکومت صفویه به طور آشکار هویتی رسمی پیدا می‌کنند.

بی‌گمان جهت یافتن تمایزات اثر و همین‌طور اشاره به مستندات موجود در این کتاب نیز به عنوان منابع اصلی از آن‌ها استفاده شده نگاهی مختصر به این موارد خواهیم داشت

در پژوهش حاضر تلاش شده است تا با مراجعه به کتاب‌ها و منابع دست اول تصویر روشنی از موضوع به دست داده شود. در دوران صفویه تاریخ‌نویسان و وقایع‌نگاران مهمی زیسته‌اند اما بررسی‌ها نشان می‌دهد که در دوران صفویه نیز

سبک ویژه‌ای برای نگارش تاریخ پدید نیامده است و بیشتر مورخان و وقایع نگاران دنباله رو نویسندگان و مورخان پیشین بوده‌اند.

بخش مهمی از کتاب‌های تاریخی این دوره که به زبان فارسی نوشته شده است توسط مورخان و منشیان درباری به نگارش در آمدند به همین جهت این نویسندگان سخن به تمجید و تحسین پادشاهان گشوده و افعال و اعمال مختلف و خارق‌العاده به آن‌ها نسبت داده‌اند. بخش عمده‌ای از وقایع نگاری‌های این دوره رونوشتی است از فرامین شاهان و مکاتبات سیاسی و دیگر اسناد حکومتی، زیرا این نویسندگان از وسیع نگاران دربار به شمار می‌رفتند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که دلیل آنکه این دوران، دوره انحطاط زبان فارسی بوده است آوردن استعاره‌ها، مترادفات، صنایع بدیع و واژگان عربی از سوی مورخان در کتاب‌های تاریخی رواج داشته است. در حقیقت کتاب‌های تاریخی این دوره مملو از چنین اصطلاحات و واژگان است. همچنین نامه‌ها و فرامین دولتی و اداری دارای نثری پیچیده و ساختگی مصنوعی بوده‌اند که از این طریق نیز بر کتاب‌های تاریخی اثرگذار بوده است.

نکاتی که برشمرده شد بیانگر ویژگی‌های کلی تاریخ نگاری دوره صفویه است. در زیر چند کتاب مورد استفاده در پژوهش حاضر معرفی می‌شوند.

صفوه الصفّا

«صفوه الصفّا» نوشته درویش توکل بن اسماعیل توکلی معروف به ابن بزاز است. وی که خود اهل اردبیل بود، با شیخ صدرالدین موسی، پسر شیخ صفی الدین معاصر بوده است. ابن بزاز کتاب صفوه الصفّا را در احوال، اخلاق، تعالیم، عقاید و کرامات شیخ صفی الدین اردبیلی نوشته است. شواهد نشان می‌دهد که ابن بزاز این کتاب را به تشویق شیخ صدرالدین در سال ۷۵۹ هـ ق به رشته‌ی تحریر درآورده است.

صفوه الصفا شامل یک مقدمه و دوازده بخش و یک خاتمه است. به نظر می‌رسد در نسخه‌های متأخر این کتاب با هدف انتساب خاندان صفوی به خاندان علوی تحریفاتی صورت گرفته است. میرابوالفتح حسینی به امر شاه تهماسب اول صفوی در این کتاب تجدیدنظر کرد و شرح حال خاندان صفویه را تا زمان شاه تهماسب اول به آن افزود.

کتاب صفوه الصفا علاوه بر بیان تاریخ ظهور مریدان صفویه، حاوی مطالب سوانحی راجع به تاریخ، احوال و اخلاق مردم آذربایجان در نیمه‌ی دوم قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری است. کتاب با انشایی فصیح و نثری روان نوشته شده است. کتاب اطلاعات ارزنده‌ای راجع به پیشینه‌ی صفویان بدست می‌دهد. نکته قابل تامل در کتاب اثر نویسنده به روند تصوف و صوفی‌گری و ارزش و اهمیت شیخ صفی الدین در تصوف است.

احسن التواریخ^۱

حسن بیک روملو از نوادگان دیو سلطان روملو، پسر مشهور از قبیله‌ی چادر نشین قزلباش آذربایجان، به نام روملو می‌باشد. وی که ابتدا و مورخان دانشمند عصر خود بود مدتی از عمرش را در خدمت شاه تهماسب صفوی به سربرده و در بسیاری از جنگ‌ها همراه او بوده و پس از مرگ شاه تهماسب به خدمت «محمد خداپنده» پیوست اثر معروف او «احسن التواریخ» است. این کتاب به زبان فارسی نوشته شده و در دوازده مجلد تنظیم شده بود که ظاهراً تاکنون تنها مجلدات یازدهم و دوازدهم آن شناخته شده است.

شواهد نشان می‌دهد که حسن بیک روملو کار خود را از زمان شاه اسماعیل اول صفوی شروع نموده ولی کتاب را به نام شاه اسماعیل دوم تألیف کرده است. وی

۱. عزیزاله بیات، شناسایی منابع و مآخذ تاریخ ایران از آغاز تا صفویه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷ ص ۲۶۹

که به مرور مطالبی بر آن افزوده، حوادث تاریخی را سال به سال و به طور مفصل شرح داده است و در پایان حوادث هر سال، اطلاعات مهسوط و سودمندی را در شرح حال رجال سیاسی فقیهان، دانشمندان و شاعرانی که در آن سال در گذشته‌اند آورده است.

حسن بیک روملو در احسن التواریخ به اخبار و حوادث دوران سلطنت شاه اسماعیل تجلوس سلطان محمد خدابنده نظر داشته و به ذکر رویدادهای این دوره پرداخته است. از لابلای سطرهای این کتاب به اطلاعات زیادی درباره‌ی تاریخ برخی از نواحی ایران و ممالک همسایه، از جمله شرح حال سلاطین رومیه، خوانین جغتایی، بایان بکر و علمای مشهور، وزیران و شاعرانی که معاصر ایشان بوده‌اند به دست می‌آید.

تألیف کتاب در سال ۹۸۵ هـ. ق. پایان رسیده است. با توجه به آنکه حسن بیک روملو خود را از رؤسای کسری صوفی بوده، وی در کتابش توجه زیادی نسبت به تاریخ نظامی و شرح جنگ‌های آن روزگار داشته است. احسن التواریخ در زمینه‌های سیاسی در جانبداری صفویان به نگرش رآمده است. با این وجود مؤلف در برابر اشتباهات و نقاط ضعف شاهان صفوی، نام‌شان را به سبب سکوت نکرده است.

تاریخ عالم آرای عباسی

اسکندر بیک منشی (۱۰۴۳-۹۶۸ هـ. ق) مورخ ایرانی، از نگهبانان شاهی بود با توجه به آشنایی او با فن نگارش و کتابت از سال ۱۰۰۱ هـ. ق به عنوان منشی در دربار شاه عباس اول صفوی به خدمت اشتغال ورزید و مورد اعتماد شاه قرار گرفت. اسکندر بیک منشی اسناد و مدارک بایگانی دولتی را در اختیار داشت و از طرف دیگر خود شخصاً در بعضی از رویدادهای آن زمان شرکت داشته و شاهد و

ناظر این رویدادها بوده است. بنابراین کتاب او دارای ارزش اسنادی بالایی است. وی با در اختیار داشتن این اطلاعات در سال ۱۰۳۹ هـ ق رویدادهای دوران سلطنت شاه عباس را تحت عنوان «تاریخ عالم آرای عباسی» در سه جلد به نگارش درآورد. وی بخش مهمی از مقدمه کتابش را از مطالب کتاب احسن التواریخ اثر حسن بیک روملو و دیگران اقتباس کرد. این مقدمه شرح رویدادهای تاریخ ایران در دوران نخستین پادشاهان صفویه را تا سال ۹۷۹ هـ ق در بر می‌گیرد.

این اصلی کتاب او در برگیرنده‌ی حوادث تاریخ عصر صفوی از سال ۹۷۹ تا ۹۹۶ هـ ق و تاریخ تولد شاه عباس بزرگ و چگونگی بر تخت نشستن او است. همچنین شرح وقایع سه ساله او حکومت شاه عباس از ۹۹۶ تا ۱۰۲۵ هـ ق و دوران پایانی حکومت شاه عباس از ۱۰۲۵ هـ ق تا ۱۰۳۸ هـ ق سال مرگ شاه عباس - بخش دیگری از کتاب اسکندر بیک سنی است. عالم آرای عباسی حاوی اطلاعات سودمندی پیرامون تاریخ سده‌های دهم و یازدهم هجری است. در بخش‌های مختلف کتاب سخن از انواع مالیات، مالکیت، قبایل، پادرنشین و نظام اجتماعی و دینی صفوی سخن رفته است. سلسله‌النسب صفوی - علاءالدین - حبيب السیر - و... ویژگی عمده کتاب عالم آرای عباسی در این است که در بخش‌هایی از کتاب نویسنده ذکر احوال علما و دانشمندان را آورده و از افکار و عقاید آنان سخن به میان آورده است.

تذکره الملوك

«تذکره الملوك» رساله‌ای مجهول المؤلف است که شرح نسبتاً مفصلي درباره‌ی تشکیلات اداری صفویان ارائه می‌دهد. به نظر می‌رسد این کتاب در سال ۱۱۳۸ هـ ق توسط یکی از مأموران عالی رتبه ایرانی به نگارش درآمده است. کتاب شامل پنج باب و یک خاتمه است:

باب اول حاوی مقام‌های روحانی و دینی است.

باب دوم در شرح حال امیران بزرگ به نگارش درآمده است.
 باب سوم از مقربان درگاه سخن می‌گوید که مؤلف آنان را بر دو دسته تقسیم می‌کند.
 باب چهارم مطالبی را در ارتباط با دستگاه‌های اداری و مأموران مالی بیان می‌کند.

باب پنجم نیز ادارات پایتخت و حوزه‌ی مأموریت آن‌ها را معرفی می‌نماید.
 باب ششمی که کتاب تذکره الملوک نیز مطالب سودمندی درباره سیستم پاداش و انعام مقام‌های عالم، رتبه، فهرست حکام ولایات و ایالات و میزان حقوق و تعداد سپاهیان تحت فرمان آن‌ها را گزارش می‌کند.
 ارزش تذکره الملوک در این است که بیان‌کننده‌ی تشکیلات دولتی دوران صفویه می‌باشد به‌ویژه در مورد تشکیلات دینی عصر صفوی با توجه به اینکه مؤلف از اسناد مدارک و بایگانی‌های دولتی و خاطرات شخصی بهره گرفته، کتاب ارزش ویژه‌ای پیدا می‌کند.

حبیب السیر فی اخبار افراد البشر

کتابی در تاریخ عمومی تا سال ۹۳۰، به فارسی، است. محمد بن غیاث الدین خواندمیر. این کتاب، که به اختصار حبیب السیر نامیده می‌شود، مشتمل است بر دیباجه و افتتاح و سه مجلد با درج (هر مجلد شامل چهار جزو عقلا و خاتمه، در دیباجه، حمد و ثنای خدای تعالی و نعمت پیامبر اسلام و حضرت علی و ائمه علیهم السلام و نیز فواید علم تاریخ و اخبار، ممارست مؤلف بر این علم، ذکر نام و نسب مؤلف و تألیفاتی که داشته و سبب تألیف کتاب، و در افتتاح درباره مخلوقات و خلق شدن طبقات آسمان و زمین و بیان احوال جنیان و حکومت و ریاست ابلیس در میان ایشان مطالبی ذکر شده است.

مجلد اول، در احوال انبیا و حکما، ملوک عجم و عرب و قیصران تا ظهور اسلام،

احوال پیامبر اسلام و وقایع دوره خلفای نخست است. مجلد دوم، در بیان مناقب و مفاخر ائمه اثناعشر، وقایع دوران بنی امیه و بنی عباس و پادشاهان معاصر عباسیان (از طاهریان تا سلطان جلال الدین خوارزمشاه) است. مجلد سوم مشتمل است بر ذکر وقایع سلطنت خان‌های ترکستان، حکومت چنگیزخان و جانشینان او بر ایران تا احوال سلطان احمد تگودار^۹، همچنین درباره ملوک مصر، قراختاییان کرمان، آل و سمر، اتابکان لرستان، ملوک رستم‌دار، ملوک طبرستان، سربداران و ملوک کرت، احمد امیر تیمور گورکان و اولاد و احفاد او و نیز گروهی از رجال و سادات و سرانجام درباره شور دولت صفویه و احوال شیخ صفی الدین، صدرالدین موسی، سلطان حیدر شاه اسماعیل اول صفوی و طایفه‌ای از علما و سادات. خاتمه کتاب نیز در ذکر بدایع و غایب شیخ مسکون و عجایب وقایع جهان است.

خواندمیر تألیف کتاب را در ۹۲۱ آغاز کرد ولی پس از بروز فتنه در هرات و کشته شدن غیاث الدین امیر احمد حبیبی وزیر - که خواندمیر به تشویق وی شروع به نوشتن کتاب کرده بود - حدود هشت ماه تألیف کتاب متوقف شد و مجدداً در زمان حکومت دورمیش خان در برابر از جانب شاه اسماعیل اول صفوی و با تشویق کریم الدین حبیب الله حاج وزیر، تألیف آن را از سر گرفت و در ربیع الاول ۹۳۰ کتاب را به پایان رساند. کتاب را به نام همین وزیر، حبیب السیر نامید. ماده تاریخ خاتمه کتاب سه تاست: «آثار الملوک و الانبیاء» و «خبر از جهانیان» در ضمن یک بیت، و نیز «اخباره صحیحه» به مناسبت شب الدین احمد خفری که به حساب جمل هر سه ۹۳۰ می‌شود. حبیب السیر، پس از روضه الصفا، معروف‌ترین تاریخ فارسی بعد از دوره مغول به شمار می‌رود. ویژگی حبیب السیر، در مقایسه با دیگر تاریخ‌های فارسی، جامعیت و تنوع مطالب و ابتکار مؤلف در تاریخ نگری است. قصه‌ها، اساطیر، افسانه‌ها و گاه خرافاتی که مؤلف حبیب السیر از دوره‌های پیش از اسلام یا از دوران اسلامی در کتاب خود جای داده است،

نشان دهنده تاریخ تحول افکار و شرح رموز و اسرار روایات و داستان‌های ملی و مذهبی است و برای فهم تاریخ مطالب سودمندی دارد؛ ضمن آنکه درک درست بسیاری از امثال و قصص که در قرآن کریم آمده است و نیز تفسیر برخی آیات نیازمند دانستن آن‌ها است. ویژگی دیگر این کتاب، بسط مطالب عهد تیموری و اوایل حکومت صفوی است و از این لحاظ بر روضه الصفا نیز ترجیح دارد. خواننده سیر در آخر هر دوره تاریخ، فصلی را به شرح احوال وزیران، بزرگان سادات، مشایخ، عالمان دینی و شاعران و هنرمندان معروف اختصاص داده است و این نوآوری در مکتب خان پس از وی، همچون اسکندربیک منشی، مؤلف عالم آرای عباسی، نیز تکرار شده است. البته باید توجه داشت که کمیت و شرح احوال این افراد در مجلد سوم پایان کتاب، بیشتر و بهتر می‌شود. اصولاً وقایع ۵۷ سال میانه سالهای ۸۷۳ (که میرخواند از تحریر دنباله تاریخ روضه الصفا بازمانده و خواندمیر کار او را به انجام رسانده است) تا ۹۳۰ که تاریخ پایان تألیف حبیب السیر است. چون حوادث عصر خواندمیر دربردارد، مهم‌ترین و متقن‌ترین بخش کتاب به شمار می‌رود. جزء اول از مجلد سوم که دوره چنگیزخان و جانشینان اوست، بسیار گسترده است و ظاهراً برای نوشتن آن، وزیر مبارک غازی تألیف خواجه رشیدالدین فضل اله همدانی، بهره گرفته است. اطلاعات حبیب السیر درباره رجال و وزرای عهد مغول و تیموریان تا زمان سلطان حسین بقا خلاصه مندرجات کتاب دستورالوزراء، از تألیفات دیگر خواندمیر است اثر دیگر خواندمیر، به نام خلاصه الاخبار، از تألیفات نخستین او در ۹۰۵ است که اساس تألیف حبیب السیر قرار گرفت خاتمه کتاب نیز به منزله قسمت جغرافیای کتاب و مسالک و ممالک است. نگارش کتاب به شیوه تاریخی روضه الصفا و برداشتی از آن است. لذا نثر حبیب السیر در مقدمه و عناوین و پیش درآمد شرح احوال، منشیانه و آراسته به صنایع ادبی معمول، آن هم به اعتدال، است و قسمت‌های دیگر کتاب نثر روانی

دارد. ویژگی دیگر نثر کتاب، به کار بردن جمله‌های وصفی است که از قرن نهم در نثر فارسی وارد شده است حبیب السیر نخستین بار در ۱۲۶۳ در بمبئی، چاپ سنگی شد سپس، در ۱۲۷۱ و ۱۲۷۲ در تهران چاپ سنگی گردید.

خلاصه التواریخ

قاضی احمد قمی در سال ۹۲۵ خورشیدی (۹۵۳ قمری) در قم به دنیا آمد. نیاک پدری و مادری احمد در شهر قم می‌زیستند و از خاندان‌های با نفوذ این شهر بودند. پدر قاضی احمد «شرف الدین حسین حسینی» از منشیان شاه تهماسب یکم بوده که در شب جمعه ۱۲ آذر ۹۶۱ در مرقد شاه عبدالعظیم ری وفات یافت و در آن‌جا خاک سپرده شد.

قاضی احمد قمی در یازده سالگی به همراه پدرش به مشهد رفت و سال‌های کودکی و نوجوانی وی تحت تأثیر پدرش همچون میرمنشی و حمایت ابراهیم میرزا حاکم مشهد (برادر زاده شاه تهماسب یکم) سپری شد و در خدمت عالمان و نویسندگان و هنرمندان نامدار آن دیار به فراگیری علوم و هنرها پرداخت. «مولانا شاه محمود زرین قلم»، «استاد میرسید احمد» از استادان حسینی و «استاد مالک دیلمی» از زمره این هنرمندان هستند. در تیرماه ۹۴۶ (۹۷۴ قمری) قاضی احمد قمی به زیارت عتبات عالیات در عراق عرب رفت و در همان سال سلطان سلیمان یکم عثمانی درگذشت. شاه تهماسب یکم تصمیم گرفت نامه‌های سلیمان یکم را تبریک به سلطان سلیمان دوم بفرستد و گروهی از کارکنان و نویسندگان و شاعران را مأمور کرد که در تهیه این نامه شرکت جویند. قاضی احمد و پدرش در میان ادیبانی بودند که در نوشتن این نامه شرکت داشتند و خود قاضی احمد در این باره می‌گوید: «مؤلف این نسخه در خدمت والد خود - میرمنشی - در آن مجلس بود و چون در سرعت کتابت دستی تمام دارد، اکثر آن خدمت به او محول شد.»

پس از مرگ شاه تهماسب یکم، قاضی احمد از سوی شاه اسماعیل دوم مأمور شد که تاریخ صفویه را از شاه اسماعیل یکم تا شاه اسماعیل دوم بنویسد. اما این کار به دلیل مرگ شاه به تعویق افتاد و بعداً او تاریخ دوره‌ی صفویه از روزگار شیخ صفی الدین اردبیلی نیمه اول سده ۸ هجری قمری (تا نخستین سال‌های پادشاهی شاه عباس یکم اواخر سده ۱۰ ق) را با نام خلاصه التواریخ به پایان رساند. قاضی احمد قمی دومین نویسنده‌ی به کارهای دیوانی و حکومتی نیز اشتغال داشت. مهم‌ترین اثر احمد قمی خلاصه التواریخ است. خلاصه التواریخ کتابی درباره‌ی تاریخ دوره صفویه از روزگار شیخ صفی الدین اردبیلی، نیمه اول سده ۸ هجری قمری (تا نخستین سال‌های پادشاهی شاه عباس یکم) اواخر سده ۱۰ هـ ق است. مؤلف این کتاب تاریخی (قاضی احمد قمی) (قاضی احمد بن شرف الدین حسین حسینی منشی قمی) مورخ سده دهم خورشیدی است. مؤلف در سال ۹۲۵ خورشیدی در قم به دنیا آمده است و آخرین تاریخی که از او خبری هست، مربوط به سال ۹۸۵ می‌شود. موضوع خلاصه التواریخ، رخدادها و سال‌های سده هشتم تا اواخر سده دهم هجری قمری در ایران است. وقایع مربوط به تاریخ صفویه به اختصار بیان شده است. ولی از هنگام تشکیل حکومت صفوی وقایع بیشتر با شرح و بسط آمده است. از ویژگی‌های این کتاب اشاره‌های بسیار به شاعران و هنرمندان و ذکر آثار و اشعار آنان است که این کتاب را از سایر کتاب‌های تاریخی متمایز کرده است. احمد منشی قمی ادعا کرده است که تاریخ عالم را از هبوط تا زمان خود (یعنی روزگار صفویه) در ۵ جلد نوشته است، ولی در هر صورت فقط جلد پنجم آن یعنی تاریخ صفویان موجود است. خلاصه التواریخ توسط دکتر احسان اشراقی تصحیح شده است و در دو جلد به چاپ رسیده است. جلد اول وقایع مربوط به زمان شیخ صفی تا مرگ شاه تهماسب یکم را بیان می‌کند و جلد دوم وقایع زمان شاه اسماعیل دوم تا اوایل حکومت شاه عباس یکم ۹۹۹ قمری را به شرح آورده است.